

บทที่ ๕

สรุป อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

“การศึกษาวิเคราะห์บทบาทของเทวดาที่ปรากฏในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎก” นี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาสถานภาพและบทบาทของเทวดารวมทั้งหน้าที่ที่มีต่อเทวดา โดยศึกษาจากคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกเป็นหลักเพื่อให้ได้ข้อมูลตามความเป็นจริง ก่อนที่จะเปรียบเทียบความเข้าใจและหน้าที่ของชาวพุทธทั้งที่เป็นพระสงฆ์และฆราวาสในประเด็นเกี่ยวกับ เทวดาว่ามีความเข้าใจในเรื่องดังกล่าวใกล้เคียงกับหลักการดั้งเดิมหรือไม่เพียงใด และหน้าที่ที่มีต่อเทวดาระหว่างพระสงฆ์กับฆราวาสเหมือนกันหรือต่างกันอย่างไร การวิจัยครั้งนี้ใช้วิธีการวิจัย ๒ อย่าง คือ การวิจัยเอกสาร โดยศึกษาจากคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกเป็นหลัก และการวิจัยภาคสนาม โดยการแจกแบบสอบถามกลุ่มตัวอย่างที่เป็นพระสังฆาธิการ ๑๐๐ รูป และฆราวาส ๒๐๐ คนที่เป็นทายาททายิกาประจำวัดของพระสังฆาธิการ ๒ คนต่อ ๑ วัด สรุปผลการวิจัยได้ เป็น ๒ ส่วน ดังนี้

๕.๑ สรุป

๕.๑.๑ การวิจัยเอกสาร

จากการศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์พระสุตตันตปิฎกและคัมภีร์รุ่นหลังโดยเฉพาะระดับ อรรถกถา พบว่า คำว่า เทวดา หากพิจารณาตามรูปศัพท์มี ๒ ความหมาย คือ ผู้เล่นสนุกด้วย กามคุณ ๕ และผู้รู้เรื่องด้วยสิริ หากพิจารณาตามการใช้ คำว่าเทวดา หมายถึง สิ่งใดๆ ก็ตาม ที่คนนับถือหรือบูชา เทวดาอาจแบ่งได้ ๓ ประเภท คือ (๑) เทวดาโดยสมมติ ได้แก่ พระราชา และสมาชิกในพระราชวงศ์ (๒) เทวดาโดยกำเนิด ได้แก่ ผู้ที่บังเกิดเป็นเทวดาสถิตบนสวรรค์ ด้วยอานิสงส์แห่งความดี และ (๓) เทวดาโดยความบริสุทธิ์ ได้แก่ ผู้หมดจดปราศจากกิเลส ตัณหา เช่น พระพุทธเจ้าและเหล่าอริยสาวก ในงานวิจัยนี้หมายเอาเฉพาะเทวดาประเภทที่ ๒ คือ เทวดาโดยกำเนิด ซึ่งสถิตอยู่ในสวรรค์กามาพจร ๖ ชั้น กล่าวคือ สวรรค์ชั้นจาตุมหาราช ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตวสวัตดี ตามลำดับ

สวรรค์อันเป็นสถานที่สถิตของเหล่าเทวดาแต่ละชั้นแม้จะเป็นสถานที่อันน่ารื่นรมย์ เพราะเพียบพร้อมไปด้วยกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส อันเป็นทิพย์ แต่คุณภาพของความประณีตต่างกันไปตามอำนาจของบุญกุศลที่เทวดาแต่ละองค์ได้สั่งสมไว้เมื่อครั้งยังมีชีวิตในโลกมนุษย์ และที่อยู่อาศัยส่วนตัวของเทวดาแต่ละองค์ในสวรรค์คือวิมาน ซึ่งวิมานของ

เทวดาแต่ละองค์จะมีความเพียบพร้อมหรือวิจิตรพิสดารขนาดไหนก็ขึ้นอยู่กับคุณภาพและปริมาณของบุญกุศลที่ได้สั่งสมไว้ เช่น อาจทำบุญให้ทานเหมือนกัน คนหนึ่งให้สิ่งที่ด้อยคุณภาพกว่าและให้ด้วยสภาพจิตใจที่ไม่ผ่องใส ก็จะได้วิมานที่ไม่วิจิตรพิสดาร ในขณะที่อีกคนหนึ่งให้ทานด้วยสิ่งของที่ประณีตกว่าและให้ด้วยสภาพจิตใจที่เลื่อมใสศรัทธากว่า ก็จะได้วิมานที่สมบูรณ์เพียบพร้อมและวิจิตรพิสดารกว่า โดยทั่วไป วิมานของเทวดาผู้เป็นหัวหน้าในสวรรค์แต่ละชั้นย่อมเพียบพร้อมและงดงามกว่าวิมานของเทวดาที่เป็นเพียงสมาชิกในสวรรค์ชั้นนั้นๆ เช่น วิมานของท้าวมหาราชทั้ง ๔ ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชดีกว่าวิมานของเทวดาอื่นๆ ในสวรรค์ชั้นเดียวกันทั้งโดยคุณภาพและปริมาณ

การบังเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์แต่ละชั้นเป็นผลจากกรรมหรือการกระทำที่ดีส่งผลให้เมื่อสิ้นชีวิตลง โดยการกระทำนั้นในภาพรวม ได้แก่ การประพฤติดชอบ ประพฤติสุจริตทางกาย วาจา และใจ ซึ่งทำได้โดยการรักษาศีลหรือสมาทานศีล ๕ หรือศีล ๘ (อุโบสถศีล) หรือการให้ทานด้วยวัตถุทาน ๑๐ ประการ (อย่างใดอย่างหนึ่งหรือหลายอย่างรวมกัน) คือ ข้าว น้ำ ผ้า ยานพาหนะ ดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่อยู่ และประทีป หากประสงค์จะไปบังเกิดในสวรรค์ชั้นไหนก็ตั้งจิตอธิษฐานให้มันคงที่จะไปเกิดในสวรรค์ชั้นนั้นๆ แม้แต่การที่ผู้หญิงที่เบื่อหน่ายไม่ต้องการเป็นเทวดาผู้หญิงอีกต่อไป ประสงค์จะเป็นเทวดาผู้ชาย ก็ให้มันบำเพ็ญคุณความดีและตั้งจิตอธิษฐานให้ได้เกิดเป็นเทพบุตรได้ อย่างไรก็ตาม แม้การบังเกิดเป็นเทวดาจะมีความเป็นทิพย์และมีอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์เหนือกว่ามนุษย์ แต่มนุษย์ก็เหนือกว่าเทวดาใน ๓ ด้าน คือ แก่กว่า มีสติดีกว่า และมีโอกาสประพฤติพรหมจรรย์มากกว่า

คุณสมบัติที่โดดเด่นของเทวดาสามารถประมวลได้ ๔ ประการ คือ

๑. **มีอายุยืน** โดยเทวดาชั้นจาตุมหาราช มีอายุ ๕๐๐ ปีทิพย์ เทวดาชั้นดาวดึงส์ มีอายุ ๑,๐๐๐ ปีทิพย์ เทวดาชั้นยามา มีอายุ ๒,๐๐๐ ปีทิพย์ เทวดาชั้นดุสิต มีอายุ ๔,๐๐๐ ปีทิพย์ เทวดาชั้นนิมมานรดี มีอายุ ๘,๐๐๐ ปีทิพย์ เทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี มีอายุ ๑๖,๐๐๐ ปีทิพย์

๒. **มีผิวพรรณและรูปร่างงดงามยิ่ง** ไม่มีความพิการหรือความเจ็บป่วย เกิดแล้วก็อยู่ในวัยหนุ่มสาวเหมือนคนอายุ ๑๖-๑๗ ปีทันที และคงอยู่ในวัยเช่นนี้ไปจนกว่าจะจุติ (ตาย)

๓. **เพียบพร้อมด้วยความสุข** โดยเฉพาะความสุขในกามคุณทั้ง ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส อันเป็นทิพย์ ชวนให้ใคร่ ชวนให้หลงใหล

๔. **มีอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์** สามารถดลบันดาลสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นไปตามปรารถนา

แม้เทวดาจะมีคุณสมบัติที่โดดเด่นเหนือมนุษย์เหล่านี้ เพราะอานิสงส์แห่งคุณความดีที่เคยสั่งสมไว้ หากมีสติปัญญาไม่เท่าทัน สิ่งเหล่านี้ก็อาจกลายเป็นโทษให้ต้องจุติก่อนเวลาอันควรได้ ดังมีตัวอย่างเทวดาที่อิจฉาริษยาสมบัติของเทวดาองค์อื่นทำให้โกรธจัดจนต้องจุติไปหรือมัวแต่เสเพลเสวยกามคุณ ๕ จนลี้มวันลี้คืนทำให้ร่างกายซูบซีดเพราะขาดอาหารก็ทำให้ต้องจุติไปภายในเวลาไม่นาน ที่เป็นอย่างนี้ เพราะว่าเทวดายังไม่ปราศจากกิเลสตัณหา ยังมีรัก โลภ

โกรธ หลง จึงยังต้องเวียนว่ายตายเกิดไปจนกว่าจะสามารถเป็นอิสระจากกิเลสตัณหาเหล่านี้ได้
เด็ดขาด

มนุษย์ควรวางท่าทีหรือปฏิบัติให้ถูกต้องต่อเทวดาใน ๔ แนวทาง คือ (๑) เทวดาพลี
ทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แก่เทวดา (๒) เทวดานุสติ หมั่นระลึกนึกถึงคุณธรรมหรือคุณสมบัติที่ทำให้
เป็นเทวดา เช่น มีศรัทธา มีศีล (๓) แผ่เมตตาจิตไปยังเทวดา เป็นการแสดงถึงความ
ปรารถนาดีต่อเทวดาในที่นั้นๆ และ (๔) อัญเชิญเทวดามาร่วมทำความดี เช่น อัญเชิญมาร่วม
ฟังธรรม ดังที่ชาวพุทธนิยมสวดชุมนุมเทวดาในการประกอบพิธีทำบุญก่อนที่จะมีการเจริญ
พระพุทธมนต์

ส่วนบทบาทของเทวดาในสวรรค์กามาพจรทั้ง ๖ ชั้นนั้น เริ่มที่เหล่าเทวดาในสวรรค์
ชั้นจาตุมหาราชนำโดยหัวหน้าเทวดา ๔ องค์ซึ่งเรียกว่าท้าวจตุโลกบาล เพราะเป็นผู้คอยดูแล
รักษาโลกทั้ง ๔ ทิศ ได้แก่ (๑) ทิศตะวันออก มีท้าวธตรฐเป็นผู้ดูแล โดยมีพวกคณธรรพ์
เป็นบริวาร (๒) ทิศใต้ มีท้าววิรูปักษ์เป็นผู้ดูแล โดยมีพวกกุมภภัณฑ์เป็นบริวาร (๓) ทิศตะวันตก
มีท้าววิรูปักษ์เป็นผู้ดูแล โดยมีพวกนาคเป็นบริวาร และ (๔) ทิศเหนือ มีท้าวกุเวรหรือ
ท้าวเวสสุวรรณเป็นผู้ดูแล โดยมีพวักษเป็นบริวาร เทวดาอื่นๆ ที่สังกัดสวรรค์ชั้นนี้
มีหลากหลายนับแต่ระดับภูมิเทวดาที่สถิตอยู่ในภาคพื้นหรือในธรรมชาติ เช่น ตามป่าเขา แม่น้ำ
และอากาศเทวดาที่สถิตอยู่ในชั้นบรรยากาศ เช่น พระอาทิตย์ พระจันทร์ เทวดาเหล่านี้คงได้รับ
อิทธิพลทางความคิดมาจากศาสนาพราหมณ์ที่เชื่อว่าในธรรมชาติแต่ละอย่างมีเทวดาประจำและ
คอยบันดาลให้เกิดปรากฏการณ์ทางธรรมชาติแตกต่างกันไปตามอำนาจของเทวดา ที่ประจำใน
ธรรมชาตินั้นๆ แต่พระพุทธศาสนาได้ปรับเปลี่ยนแนวคิดเกี่ยวกับเทวดาเหล่านี้เสียใหม่ให้อยู่
ภายใต้กฎแห่งกรรม คือแม้จะมีคุณสมบัติพิเศษกว่ามนุษย์หลายอย่าง แต่ทราบได้ที่ยังมีกิเลส
ตัณหาอยู่ก็ยังคงต้องทำกรรมต่างๆ ดีบ้าง ไม่ดีบ้าง และผลของกรรมนั้นก็ทำให้ต้องเวียนว่ายตาย
เกิดในภพภูมิต่างๆ ต่อไปตามอำนาจของกรรม บทบาทหน้าที่ของเทวดาเหล่านี้ จึง
เปลี่ยนจากที่เคยมีอำนาจดลบันดาลให้มนุษย์สยบยอมกลายมาเป็นผู้คอยสอดส่องดูแลหรือ
เตือนสติมนุษย์ไม่ให้ประมาท ที่เห็นได้ชัดคือท้าวจตุโลกบาลทั้ง ๔ ซึ่งพิจารณาจากชื่อแล้วจะ
มีอำนาจยิ่งใหญ่คอยรักษาโลกในทิศทั้ง ๔ แต่บทบาทหน้าที่สำคัญเหลือเพียงคอยตรวจตรา
ดูพฤติกรรมของมนุษย์ทุก ๆ วันธัมมัสสนะ ๑๕ คำ แล้วคอยรายงานให้เทวดาอื่นๆ ทราบ
ในเทวสภาเท่านั้น

เทวดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่มีบทบาทโดดเด่นกว่าเทวดาอื่นๆ ในสวรรค์
ชั้นเดียวกันคือ ท้าวสักกะหรือพระอินทร์ ผู้เป็นหัวหน้าเทวดาชั้นดาวดึงส์ โดยท้าวสักกะมักจะ
คอยให้ความช่วยเหลือแก่นักบวช นักพรต ผู้ทรงศีลธรรมหรือบำเพ็ญตบะแก่กล้าเสมอ บางครั้ง
ก่อนจะช่วยเหลือ ท้าวสักกะมักจะทดสอบดูให้แน่ใจก่อนว่าคนนั้นจริงจังจริงจะช่วยเหลือ หรือเมื่อมีผู้
หลงผิดก็จะให้คำแนะนำเพื่อให้กลับใจประพฤตินในสิ่งที่ถูกต้อง ต่อมาเมื่อพระพุทธเจ้าและเหล่า
สาวกดำเนินกิจกรรมต่างๆ เพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนา ท้าวสักกะพร้อมเทวดาที่เป็นบริวาร

ก็มักจะให้ความช่วยเหลืออย่างสม่ำเสมอ ในคัมภีร์รุ่นหลังพระไตรปิฎกมักจะเน้นถึงบทบาทด้านการให้ความช่วยเหลือของท้าวสักกะบ่อยครั้ง เช่น ช่วยรักษาความสงบในวัด ขณะที่สามเณรรูปหนึ่งกำลังปฏิบัติธรรมอย่างเข้มข้น ใช้อิทธิฤทธิ์ช่วยพระจักขุบาลตามอดให้เดินทางถึงจุดหมายโดยเร็ว แต่ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงบทบาทสำคัญของท้าวสักกะคือการพาบริวารมาเข้าเฝ้าเพื่อทูลถามปัญหาข้อข้องใจกับพระพุทธเจ้า และเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ได้มาเฝ้าดูจนลมหายใจสุดท้ายพร้อมกับกล่าวคำไว้อาลัย

เทวดาในสวรรค์ชั้นยามาไม่มีองค์ใดที่มีบทบาทโดดเด่นเป็นพิเศษ คงมีกล่าวถึงรวมกับเทวดาชั้นอื่นๆ เมื่อเหล่าเทวดาพากันเฝ้าพระพุทธเจ้าจำนวนมากเช่นในมหาสมยสูตร

สวรรค์ชั้นดุสิตเป็นที่สถิตของเหล่าเทวดาระดับพระโพธิสัตว์เป็นส่วนใหญ่ คือ ผู้ที่จะมาตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคต หรือไม่ก็เป็นที่สถิตของบุคคลสำคัญ เช่น พระนางเจ้าสิริมหาเมยาผู้เป็นพุทธมารดาเมื่อสวรรคตแล้วได้บังเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นนี้ บุคคลสำคัญอีกท่านหนึ่งที่ได้บังเกิดเป็นเทวดาในสวรรค์ชั้นนี้ คือ ท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี และเมื่อเป็นเทวดาแล้วท่านได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้าที่พระเชตวัน เปล่งรัศมีสว่างไสวทั่วทั้งพระเชตวัน ถวายบังคมพระพุทธเจ้าแล้วยืน ณ ที่เหมาะสม กล่าวธรรมภาษิตพอสมควรและกล่าวชื่นชมพระสารีบุตรที่ได้แสดงธรรมให้ตนฟังก่อนที่จะสิ้นชีวิต จากนั้นจึงถวายบังคมลากลับ

เทวดาในสวรรค์ชั้นนิมมานรดีคงเป็นเช่นเดียวกับเทวดาชั้นยามา คือ ไม่มีองค์ใดมีบทบาทโดดเด่นเป็นพิเศษหรือเกี่ยวข้องกับมนุษย์คนใดเป็นกรณีพิเศษ คงมีกล่าวถึงรวมกับเทวดาชั้นอื่นๆ เฉพาะตอนที่มิเทวดาจำนวนมากมาเฝ้าพระพุทธเจ้าโดยระบุชื่อเทวดาชั้นนี้รวมอยู่ด้วย

เทวดาในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตดีมีชื่อเรียกบทบาทในด้านลบว่า “มาร” เพราะมักจะคอยขัดขวางหรือรบกวนมนุษย์ไม่ให้เป็นอิสระหลุดพ้นจากอำนาจของมาร ในพระไตรปิฎกมีเรื่องราวมากมายเกี่ยวกับมารที่มาคอยขัดขวางหรือรบกวน แม้แต่พระพุทธเจ้านับแต่เสด็จออกผนวช เผยแผ่พระพุทธศาสนาจนถึงเสด็จดับขันธปรินิพพานก็มีมารคอยผจญเสมอ เหล่าสาวกของพระองค์ทั้งภิกษุและภิกษุณีหลายรูปต่างก็เคยพบกับมารต่างกรรมต่างวาระมีทั้งมาแบบข่มขู่และแบบชักชวน แต่ส่วนใหญ่ก็สามารถเอาชนะมารได้ เนื่องจากมารไม่สามารถทำให้ท่านเหล่านี้ใจอ่อนยอมทำตาม เช่น ครั้งหนึ่งมารแปลงกายเป็นพราหมณ์แก่มาพูดชักชวนให้พระหนุ่มกลุ่มหนึ่งสีกไปใช้ชีวิตวัยหนุ่มให้สนุกสนานคุ้มค่า แต่ท่านเหล่านั้นไม่เห็นด้วย

จากบทบาทของเทวดาชั้นต่างๆ จะเห็นว่าทั้งบทบาทในด้านบวก เช่น การให้ความช่วยเหลือหรือดูแลผู้ทรงศีลทรงธรรม การมาเฝ้าพระพุทธเจ้าเพื่อฟังธรรมหรือทูลถามปัญหา และบทบาทในด้านลบ เช่น เกิดความอิจฉาริษยา ทำการขัดขวางหรือรบกวนผู้ที่ใจอ่อนไม่เข้มแข็งให้ตกอยู่ใต้อำนาจและชักนำไปในทางที่ไม่ดี ผลที่เกิดจากการดำเนินบทบาทในด้านบวกย่อมอำนวยให้เทวดาเจริญก้าวหน้าในความดียิ่ง ๆ ขึ้นไป หรือบางองค์อาจได้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคล เช่น ท้าวสักกะที่ได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันหลังจากจบการทูลถามปัญหา

กับพระพุทธเจ้า ส่วนเทวดาที่คอยอภินิหารหรือคอยขัดขวางผู้อื่นก็ย่อมได้รับผลแห่งกรรมนั้นเอง คือ เป็นผู้มีทุกข์เสียใจที่ไม่อาจทำอะไรผู้อื่นได้ตั้งใจและอาจถึงขั้นต้องจุติจากสวรรค์ก่อนเวลาอันควรได้ทันที

๕.๑.๒ การวิจัยภาคสนาม

การวิจัยภาคสนามเป็นการเก็บข้อมูลโดยใช้แบบสอบถามกับพระสังฆาธิการ ๑๐๐ ชุด และฆราวาสที่เป็นทายาททายิกาประจำวัดของพระสังฆาธิการ ๒๐๐ ชุด ซึ่งผลการวิเคราะห์แบบสอบถามสำหรับพระสังฆาธิการ สรุปได้ดังนี้

๕.๑ ข้อมูลพื้นฐานของผู้ตอบแบบสอบถาม พบว่า ผู้ตอบแบบสอบถามส่วนใหญ่อายุเฉลี่ยระหว่าง ๔๐-๔๙ ปี คิดเป็นร้อยละ ๓๕ มีระดับการศึกษาทางโลกหรือสายสามัญอยู่ในระดับปริญญาตรี คิดเป็นร้อยละ ๕๕ ระดับการศึกษาทางธรรมหรือนักธรรมจบการศึกษาทางธรรมระดับนักธรรมชั้นเอกถึงร้อยละ ๗๕ ระดับการศึกษาทางภาษาบาลีส่วนใหญ่ไม่ได้จบการศึกษาด้านภาษาบาลี คิดเป็นร้อยละ ๘๐ ตำแหน่งการปกครองทางคณะสงฆ์ เป็นพระสังฆาธิการระดับเจ้าอาวาส คิดเป็นร้อยละ ๘๔ จำนวนปีที่บวชหรือจำนวนพรรษาอยู่ในระดับเถรภูมิ คือบวชมาแล้วเป็นเวลาไม่น้อยกว่า ๑๐ พรรษาขึ้นไป คิดเป็นร้อยละ ๙๐

๕.๒ ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับเทวดา พบว่า พระสังฆาธิการส่วนใหญ่เชื่อว่ามนุษย์ตายแล้วเกิดอีกร้อยละ ๘๐ เชื่อว่าชีวิตมนุษย์ได้ถูกกำหนดไว้แล้วโดยกฎแห่งกรรม ร้อยละ ๘๑ ไม่เชื่อว่าชีวิตมนุษย์เป็นไปตามพรหมลิขิตร้อยละ ๖๐ เชื่อว่าสวรรค์เป็นดินแดนที่มนุษย์จะต้องไปเกิดเพื่อเสวยผลแห่งกรรมดีที่ได้กระทำไว้ ร้อยละ ๖๘ เชื่อว่า“สวรรค์ในอกนรกในใจ” คือ เห็นว่านรกสวรรค์เป็นเพียงคำเปรียบเทียบความสุขและความทุกข์ที่มีในใจของคนแต่ละขณะเท่านั้น ร้อยละ ๖๗ เชื่อว่าเป็นเทวดาแล้วอาจจะตกต่ำกว่าเดิมได้ถ้าประพฤติไม่ดี ร้อยละ ๗๗ เชื่อว่า เทวดาอยู่ในภาวะที่ประเสริฐกว่ามนุษย์ ร้อยละ ๗๑ ไม่เชื่อว่าพระพุทธเจ้าและเหล่าพระอรหันต์มีฐานะเสมอกับเทวดา ร้อยละ ๖๐ เชื่อว่าพระมหากษัตริย์มีฐานะเป็นเทวดาโดยสมมติ ร้อยละ ๘๐ เชื่อว่าพระอรหันต์เป็นเทวดาเพราะมีคุณธรรมสูงสุด ร้อยละ ๔๘ ในขณะที่กลุ่มที่ไม่เชื่อมีร้อยละ ๓๓ เชื่อว่าจุติคามรามเทพเป็นเทวดาองค์หนึ่งในพระพุทธศาสนา ร้อยละ ๔๒ ในขณะที่เห็นว่าไม่ใช่ร้อยละ ๒๘ และประเด็นสุดท้ายเห็นว่า ความเชื่อเรื่องเทวดามีมานานก่อนที่พระพุทธศาสนาจะเกิด ร้อยละ ๗๔

๕.๓ ท่าทีต่อเทวดา พบว่า ผู้ตอบแบบสอบถามส่วนใหญ่ยอมรับว่าเทวดามีความสำคัญต่อพระพุทธศาสนา ร้อยละ ๕๖ ยอมรับว่า “พราหมณ์ พุทธ ผี” ต้องอาศัยกันจะแยกกันไม่ได้ ร้อยละ ๔๐ ในขณะที่ผู้ไม่เห็นด้วยร้อยละ ๕๐ ยอมรับว่า บทสวดชุมนุมเทวดาเป็นการเชื่อเชิญเทวดาให้ลงมาปกป้องรักษา ร้อยละ ๖๐ ยอมรับว่า ความเชื่อหรือการนับถือ

เทวดามีผลดีมากกว่าผลเสีย ร้อยละ ๕๐ ในขณะที่มีผู้ไม่เห็นด้วยร้อยละ ๔๐ ยอมรับว่า ความเชื่อหรือการนับถือเทวดาในสังคมไทยปัจจุบันมีความถูกต้อง/เหมาะสมร้อยละ ๓๐ ในขณะที่มีผู้ไม่เห็นด้วยร้อยละ ๕๐ ยอมรับว่า พระพุทธรูปที่เก่าแก่บางองค์ศักดิ์สิทธิ์เพราะมีเทวดา รักษา ร้อยละ ๖๐ ยอมรับว่า การแสดงความเคารพสถานที่ต่าง ๆ เช่น ต้นไม้ใหญ่ ป่าเขา แม่น้ำ เป็นสิ่งที่ถูกต้อง เพราะทุกหนทุกแห่งมีเทวดาสถิตอยู่ ร้อยละ ๕๑ ยอมรับว่า เทวดามีอารมณ์ หรือความรู้สึกเช่นเดียวกับมนุษย์ เพราะฉะนั้นจึงควรทำให้เทวดาพอใจ เพื่อว่าท่านจะอำนวย ประโยชน์ให้ตามต้องการ ร้อยละ ๓๐ ไม่เห็นด้วยร้อยละ ๓๕ และไม่แน่ใจร้อยละ ๓๕ ผู้ตอบ แบบสอบถามไม่แน่ใจว่าความเจ็บป่วยส่วนหนึ่งเป็นเพราะการ“ผิดผี”หรือทำผิดต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ถึงร้อยละ ๗๕ ไม่เห็นด้วยว่าทุกวัดหรือทุกบ้านควรมีหิ้งหรือศาลเจ้าสำหรับเทวดา ร้อยละ ๓๐ ในขณะที่ไม่แน่ใจร้อยละ ๔๒ ผู้ตอบแบบสอบถามไม่แน่ใจว่า การบนบานต่อเทวดาเพื่อให้ได้ สิ่งที่ต้องการเป็นสิ่งที่ไม่ขัดกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ร้อยละ ๕๐ และประเด็น สุดท้าย ยอมรับว่า “คนดีผีคุ้ม” (คนทำดี เทวดาย่อมรักษา) ร้อยละ ๘๐

ส่วนผลการวิเคราะห์แบบสอบถามที่เก็บจากชมรवास สรุปได้ดังต่อไปนี้

๔.๑ ข้อมูลพื้นฐานของผู้ตอบแบบสอบถาม พบว่า ผู้ตอบแบบสอบถามส่วนใหญ่ มีอายุระหว่าง ๕๐-๕๙ ปี คิดเป็นร้อยละ ๓๓.๕ ด้านการศึกษาทางโลก จบการศึกษาระดับ ประถมศึกษา คิดเป็นร้อยละ ๓๘.๕ ด้านการศึกษาทางธรรม ไม่ได้จบการศึกษาทางธรรม คิดเป็นร้อยละ ๘๔ ด้านการศึกษาทางบาลี ไม่ได้ศึกษาภาษาบาลี คิดเป็นร้อยละ ๙๕.๕ และด้าน ประสบการณ์การบวช ผู้ที่ไม่เคยบวช คิดเป็นร้อยละ ๘๕

๔.๒ ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับเทวดา พบว่า ผู้ตอบแบบสอบถามส่วนใหญ่ เชื่อว่า มนุษย์ตายแล้วเกิดอีก ร้อยละ ๗๕.๕ เชื่อว่าชีวิตมนุษย์ได้ถูกกำหนดไว้แล้วโดยกฎแห่ง กรรม ร้อยละ ๗๔ เชื่อว่า ชีวิตมนุษย์เป็นไปตามพรหมลิขิต ร้อยละ ๔๕ ส่วนที่เห็นว่าไม่ใช่ ร้อยละ ๔๐ เชื่อว่า สวรรค์เป็นดินแดนที่มนุษย์จะต้องไปเกิดเพื่อเสวยผลแห่งกรรมดีที่ได้กระทำ ไว้ ร้อยละ ๖๗.๕ เชื่อว่า“สวรรค์ในอก นรกในใจ” (นรกสวรรค์เป็นเพียงคำเปรียบเทียบความสุข และความทุกข์ที่มีในใจของคนแต่ละขณะเท่านั้น) ร้อยละ ๕๑.๕ เชื่อว่า เป็นเทวดาแล้วอาจจะ ตกต่ำกว่าเดิมได้ถ้าประพฤติไม่ดี ร้อยละ ๖๕ เชื่อว่า เทวดาอยู่ในภาวะที่ประเสริฐกว่ามนุษย์ ร้อยละ ๗๖ ผู้ตอบแบบสอบถามไม่เชื่อว่า พระพุทธเจ้าและเหล่าพระอรหันต์มีฐานะเสมอ กับเทวดา ร้อยละ ๗๒ ไม่เชื่อว่าพระมหากษัตริย์มีฐานะเป็นเทวดาโดยสมมติ ร้อยละ ๑๘ เชื่อว่า พระอรหันต์เป็นเทวดาเพราะมีคุณธรรมสูงสุด ร้อยละ ๓๙.๕ เห็นว่าไม่ใช่ร้อยละ ๓๒.๕ เชื่อว่า จตุคามรามเทพเป็นเทวดาองค์หนึ่งในพระพุทธศาสนา ร้อยละ ๓๙.๕ เห็นว่าไม่ใช่ร้อยละ ๓๒.๕ เชื่อว่า ความเชื่อเรื่องเทวดามีมานานก่อนที่พระพุทธศาสนาจะเกิด ร้อยละ ๖๙.๕

๔.๓ ทำที่ต่อเทวดา พบว่า ผู้ตอบแบบสอบถามส่วนใหญ่ยอมรับว่า เทวดามี ความสำคัญต่อพระพุทธศาสนา ร้อยละ ๖๐ ยอมรับว่า “พราหมณ์ พุทธ ผี” ต้องอาศัยกัน

จะแยกกันไม่ได้ ร้อยละ ๔๗.๕ ไม่เห็นด้วยร้อยละ ๔๐ ยอมรับว่า บทสวดชุมนุมเทวดาเป็นการเชื่อเชิญเทวดาให้ลงมาปกป้องรักษา ร้อยละ ๖๓.๕ ยอมรับว่าความเชื่อหรือการนับถือเทวดามีผลดีมากกว่าผลเสีย ร้อยละ ๖๗.๕ ผู้ตอบแบบสอบถามส่วนใหญ่ไม่เห็นด้วยว่า ความเชื่อหรือการนับถือเทวดาในสังคมไทยปัจจุบันมีความถูกต้อง/เหมาะสม ร้อยละ ๔๕.๕ และไม่แน่ใจร้อยละ ๓๐ ยอมรับว่าพระพุทธรูปที่เก่าแก่บางองค์ศักดิ์สิทธิ์เพราะมีเทวดารักษา ร้อยละ ๘๐ ไม่เห็นด้วยกับการแสดงความเคารพสถานที่ต่าง ๆ เช่น ต้นไม้ใหญ่ ป่าเขา แม่น้ำ เป็นสิ่งที่ถูกต้อง เพราะทุกหนทุกแห่งมีเทวดาสถิตอยู่ ร้อยละ ๖๕ ไม่เห็นด้วยในประเด็นที่ว่า เทวดามีอารมณ์หรือความรู้สึกเช่นเดียวกับมนุษย์ เพราะฉะนั้นจึงควรทำให้เทวดาพอใจ เพื่อว่าท่านจะอำนวยประโยชน์ให้ตามต้องการ ร้อยละ ๖๗.๕ ไม่แน่ใจว่าความเจ็บป่วยส่วนหนึ่งเป็นเพราะการ “ผิดผี” หรือทำผิดต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ร้อยละ ๔๗.๕ ไม่เห็นด้วยว่า ทุกวัดหรือทุกบ้านควรมีหิ้งหรือศาลเจ้าสำหรับเทวดา ร้อยละ ๔๔ ไม่เห็นด้วยว่าการบนบานต่อเทวดาเพื่อให้ได้สิ่งที่ตนต้องการเป็นสิ่งที่ไม่ขัดกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ร้อยละ ๕๓.๕ และเห็นด้วยว่า “คนดีผีคุ้ม” (คนทำดีเทวดาย่อมรักษา) ร้อยละ ๗๐

๔.๔ ข้อคิดเห็นและข้อเสนอแนะเพิ่มเติม

ส่วนนี้เป็นคำถามปลายเปิด ปรากฏว่าผู้ตอบแบบสอบถามทั้งที่เป็นพระสงฆ์ฆาติการและฆราวาสแสดงความคิดเห็นเพิ่มเติมเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ทั้งนี้ส่วนใหญ่ให้เหตุผลว่าคำถามในตอนต้นที่ ๑-๓ สมบูรณ์ครอบคลุมทุกประเด็นแล้ว คงมีผู้ตอบส่วนนี้เพียงเล็กน้อยเท่านั้น ซึ่งสามารถประมวลได้ ดังนี้

๑. แหล่งที่มาของความรู้เกี่ยวกับเทวดาควรเป็นอย่างไร (จะเชื่อใครดี เช่น เชื่อคัมภีร์ทางศาสนา ตำรา พระสงฆ์ หรือสื่อต่าง ๆ)

ผู้ตอบแบบสอบถามในข้อนี้ส่วนใหญ่ที่เป็นพระสงฆ์ฆาติการจะเชื่อเรื่องราวเกี่ยวกับเทวดาผ่านคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เพราะเห็นว่าเป็นที่มาของเรื่องราวต่างๆ ที่เล่าต่อสืบๆ กันมา ส่วนที่เป็นฆราวาสจะเชื่อจากสิ่งที่พระสงฆ์สอน

๒. กิจกรรมหรือพิธีกรรมที่วัดหรือที่บ้าน / หมู่บ้าน / ชุมชน ซึ่งเกี่ยวเนื่องกับเทวดา (เช่น ผีปู่ตา ผีตาแฮก) มีอะไรบ้าง และเพราะเหตุไรจึงทำเช่นนั้น

ผู้ตอบแบบสอบถามข้อนี้ที่เป็นพระสงฆ์ฆาติการส่วนมากจัดให้มีการทำบุญในวาระสำคัญ เช่น ประเพณีบุญข้าวสากเพื่ออุทิศส่วนกุศลแก่ผู้ล่วงลับ ส่วนที่เป็นฆราวาสเคยทำกิจกรรมเกี่ยวกับผีปู่ตา ผีบรรพบุรุษ เพื่อให้ท่านเหล่านั้นช่วยคุ้มครองและอยู่เย็นเป็นสุข เช่น พิธีบวงสรวงผีปู่ตา ก่อนจะเริ่มลงทำนา ทำสวน ทำไร่

๓. ความเชื่อเรื่องเทวดามีผลดี / ผลเสีย ต่อสังคมอย่างไรบ้าง

ส่วนมากเห็นว่าความเชื่อเรื่องเทวดาเป็นเรื่องดี เพราะจะทำให้คนเราหันมาประกอบคุณงามความดีกันมากขึ้นเหมือนเทวดาทั้งหลายเป็นตัวอย่างของคนทำคุณงามความดีจึงได้ไปเกิดเป็นเทวดา

๔. ข้อคิดเห็นหรือข้อเสนอแนะอื่น ๆ เกี่ยวกับทำที่ต่อเทวดา

ส่วนมากเห็นว่าคนเราควรเชื่อเรื่องกรรมของตนเองเอาไว้ให้มาก เพราะเห็นว่าทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ตามหลักพระพุทธศาสนาว่าไว้อย่างนั้น ส่วนเรื่องเทวดาเป็นเพียงผลของการทำความดี เพราะเห็นว่าบางอย่างเทวดาก็ช่วยได้บ้าง แต่ที่สำคัญก็ขึ้นอยู่กับตนเองเท่านั้น

๕.๒ อภิปรายผล

จากผลการวิเคราะห์ข้อมูลทั้งจากคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกและการแจกแบบสอบถาม ผู้วิจัยมีประเด็นเปรียบเทียบความเข้าใจเบื้องต้นและทำที่ต่อเทวดาของผู้ตอบแบบสอบถามทั้งที่เป็นพระสงฆ์ฆราวาส โดยมียุทธศาสตร์จากที่ได้ศึกษาในคัมภีร์พระสุตตันตปิฎกเป็นที่ตั้ง ดังต่อไปนี้

๕.๒.๑ ความเข้าใจเบื้องต้นเกี่ยวกับเทวดา

สำหรับพระสงฆ์ฆราวาสจะพบว่ามีความรู้ความเข้าใจที่สอดคล้องกับหลักพุทธธรรมใน ๑๒ ประเด็นในแบบสอบถาม ยกเว้นประเด็นที่ถามว่าเทวดาอยู่ในภาวะที่ประเสริฐกว่ามนุษย์ส่วนใหญ่เห็นว่าใช่ถึงร้อยละ ๗๑ ซึ่งเป็นคำตอบที่ขัดกับหลักเทพ ๓ ประเภท คือ สมมติเทพ อุปัตติเทพ และวิสุทธิเทพ แม้เทวดาจะมีคุณสมบัติพิเศษกว่ามนุษย์หลายด้าน แต่ก็ยังเป็นคุณสมบัติภายนอกโดยเฉพาะความเพียบพร้อมด้วยกามคุณ ๕ ซึ่งคุณสมบัตินี้สมมติเทพคือพระมหากษัตริย์ก็อาจมีได้แม้จะไม่ใช่ทิพย์เท่าเทวดา ส่วนคุณสมบัติภายใน คือ ปัญญา เทวดาอาจมีดีไปกว่าวิสุทธิเทพ คือ พระพุทธเจ้าและพระอรหันตบุคคล จะเห็นว่าเทวดาในสวรรค์ชั้นต่าง ๆ พากันหาโอกาสมาเฝ้าพระพุทธเจ้าหรือพระอริยสาวกเสมอเพื่อฟังธรรมหรือบำเพ็ญกุศลด้วยเพื่อเป็นการเพิ่มพูนบุญกุศลให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป หากเทวดาประเสริฐกว่ามนุษย์ด้านนี้ก็ไม่จำเป็นต้องมาหาหรือมาทำบุญในโลกมนุษย์นี้

สำหรับฆราวาสที่ตอบทั้ง ๑๒ ประเด็น จะพบว่า มี ๓ ประเด็นที่ส่วนใหญ่ตอบขัดกับหลักพุทธธรรม กล่าวคือ เห็นว่า เทวดาอยู่ในภาวะที่ประเสริฐกว่ามนุษย์ร้อยละ ๗๖ ไม่เห็นด้วยที่พระพุทธเจ้าและเหล่าพระอรหันต์มีฐานะเสมอเทวดาร้อยละ ๗๒ และไม่เห็นด้วยที่พระมหากษัตริย์มีฐานะเป็นเทวดาโดยสมมติ ร้อยละ ๓๖ คำตอบดังกล่าวขัดกับหลักเทพ ๓ ประเภท ดังกล่าวข้างต้น ในประเด็นที่ว่าไม่เห็นด้วยกับการที่พระพุทธเจ้าและเหล่าพระอรหันต์มีฐานะเสมอเทวดาและพระมหากษัตริย์เป็นเทวดาโดยสมมติ นั้น ขัดกับหลักที่ว่าพระมหากษัตริย์เป็นสมมติเทพ คือ ได้รับการยกย่องเทียบเท่าเทวดาในฐานะเป็นผู้นำมีบุญบารมีมากกว่ามนุษย์สามัญทั่วไป และหลักที่ว่าวิสุทธิเทพ คือ พระพุทธเจ้าและเหล่าอริยสาวก

ผู้ไกลจากกิเลสย่อมเป็นที่เคารพสักการะของผู้คนเช่นเดียวกับที่พวกเขาพากันเคารพนับถือ เทวดา

๕.๒.๒ ทำที่ต่อเทวดา

สำหรับพระสังฆาธิการที่ตอบทั้ง ๑๒ ประเด็น ส่วนใหญ่พบว่าสอดคล้องกับหลัก พุทธธรรมแม้จะมีเปอร์เซ็นต์ต่างจากกลุ่มที่ไม่เห็นด้วยหรือไม่แน่ใจมากนัก เช่น ในข้อที่ ๘ ที่ถามว่าเทวดามีอารมณ์หรือความรู้สึกเช่นเดียวกับมนุษย์ เพราะฉะนั้นจึงควรทำให้เทวดาพอใจ เพื่อว่าท่านจะอำนวยประโยชน์ให้ตามต้องการ ผู้ที่เห็นด้วยมีร้อยละ ๓๐ ไม่เห็นด้วยร้อยละ ๓๕ เท่ากับผู้ที่ไม่แน่ใจร้อยละ ๓๕ เช่นกัน ประเด็นนี้ที่ถูกต้องตามหลักพุทธธรรมก็คือเทวดามีอารมณ์ ความรู้สึกเช่นเดียวกับมนุษย์ เราควรทำหน้าที่ของเราให้ดีที่สุด ไม่ใช่หวังเอาอกเอาใจเทวดา เพราะเทวดาบางองค์ดี บางองค์คอยกลั่นแกล้ง ดังนั้น เราควรยึดมั่นในความดีที่ทำเป็นหลัก ส่วนประเด็นที่น่าจะขัดกับหลักพุทธธรรมที่พระสังฆาธิการเห็นด้วยถึงร้อยละ ๖๐ คือข้อที่ว่า บทสวดชุมนุมเทวดาเป็นการเชื้อเชิญเทวดาให้มาปกป้องรักษา ซึ่งความจริงแล้ว การสวดชุมนุม เทวดานั้นจุดประสงค์หลักคือเพื่ออัญเชิญเทวดาให้มาเป็นสักขีพยานและร่วมบำเพ็ญกุศล ด้วยกัน ไม่ใช่เพื่อให้มาช่วยปกป้องรักษา ดังในคำแปลของบทสวดชุมนุมเทวดาก็ชัดเจนอยู่ในตัวแล้วว่า ให้ทุกคนแผ่เมตตาไปยังเทวดาต่าง ๆ ให้มาร่วมกันฟังธรรม

สำหรับฆราวาสมี ๓ ประเด็นหลักที่ผู้ตอบแบบสอบถามส่วนใหญ่เห็นขัดกับ หลักพุทธธรรม คือ ประเด็นที่ว่า “พราหมณ์ พุทธ ผี” ต้องอาศัยกัน จะแยกกันไม่ได้ มีผู้เห็นด้วย ร้อยละ ๔๗.๕ ซึ่งคำตอบนี้อาจถูกในแง่ของประเพณีทางพระพุทธศาสนาที่ต้องมีพิธีกรรมเข้ามา เกี่ยวข้อง ซึ่งพิธีกรรมส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลมาจากศาสนาพราหมณ์ เช่น การใช้ด้ายสายสิญจน์ การสวดมนต์เพื่อความขลังหรือศักดิ์สิทธิ์ แต่ในแง่ของหลักธรรมหรือหลักปฏิบัติเพื่อความ พันทุกข์ เป็นเรื่องที่ทุกคนแม้แต่เทวดาก็ต้องดำเนินการเอง โดยปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ จะไปอาศัยคนอื่นช่วยให้พ้นทุกข์ไม่ได้ ดังพุทธพจน์ที่ว่า สุทธิ อสุทธิ ปัจจตตํ นาญญเณ ญญ วิโสธเย “บริสุทธิ์ หรือไม่บริสุทธิ์ เป็นเรื่องส่วนตัวของแต่ละคน คนหนึ่งจะไปทำให้อีกคนหนึ่ง บริสุทธิ์ไม่ได้”

ประเด็นต่อมาคือ ผู้ที่เห็นด้วยว่าการสวดชุมนุมเทวดาเป็นการเชื้อเชิญเทวดาให้ลง มาปกป้องรักษา มีถึงร้อยละ ๖๓.๕ ซึ่งคำตอบเช่นนี้ขัดกับหลักพุทธธรรมดังได้กล่าวข้างต้นแล้ว

อีกประเด็นหนึ่งคือ การแสดงความเคารพสถานที่ต่าง ๆ เช่น ต้นไม้ใหญ่ ป่าเขา แม่น้ำ เป็นสิ่งที่ถูกต้อง เพราะทุกหนทุกแห่งมีเทวดาสถิตอยู่ ผู้ตอบแบบสอบถามส่วนใหญ่ ไม่เห็นด้วยถึงร้อยละ ๖๕ ซึ่งขัดกับท่าทีของพระพุทธเจ้าที่ทรงแนะนำให้แสดงความเคารพเจ้าที่ เจ้าทางเพื่อแสดงไมตรีจิตของเราต่อเทวดาที่ประจำในแต่ละที่ เพราะเทวดามีหลายระดับนับแต่ ระดับที่ประจำตามภาคพื้นที่ยี่เรียกว่าภูมเทวดาและประจำตามชั้นบรรยากาศที่เรียกว่าอากาศ เทวดา ทั้งนี้การแสดงความเคารพไม่ได้หมายความว่า เป็นการสยบยอมหรือหวังเพื่อให้เทวดา

อำนวยความสะดวกให้ แต่เป็นการแสดงความจริงใจและไม่ตรีจิตต่อกันในฐานะที่เราเป็นอาคันตุกะ

ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตระหว่างพระสังฆาธิการและฆราวาสที่ตอบแบบสอบถามว่า โดยภาพรวมพระสังฆาธิการมีความรู้ความเข้าใจและทำที่ต่อเทวดาดีกว่าฆราวาส อาจเป็นเพราะพระสังฆาธิการมีโอกาสดีกว่าในการศึกษาเล่าเรียนหลักพุทธธรรมโดยตรงและยาวนานต่อเนื่องกว่าฆราวาส แม้จะมีบางประเด็นที่ขัดแย้งกับหลักพุทธธรรมบ้างดังกล่าวแล้วข้างต้น แต่โดยรวมก็ถือว่ามีความรู้ความเข้าใจเรื่องเทวดาดีกว่าฆราวาส หากเปรียบเทียบเปอร์เซ็นต์ที่ตอบในหลายประเด็นซึ่งจำนวนเปอร์เซ็นต์สูงกว่าของฆราวาส

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

๕.๓.๑ ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้ ความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องต่อเทวดาเป็นสิ่งจำเป็นในฐานะที่มนุษย์และเทวดาต่างอยู่ร่วมในสังสารวัฏด้วยกัน และอยู่ภายใต้กฎแห่งกรรมเช่นเดียวกัน ซึ่งความรู้ความเข้าใจต่อสถานะและบทบาทของเทวดานี้ จะช่วยให้เรามีท่าทีหรือแนวปฏิบัติที่ถูกต้องต่อเทวดา และผลการวิจัยพบว่าพระสังฆาธิการมีความรู้ความเข้าใจเรื่องนี้ได้ดีกว่าฆราวาส ดังนั้น พระสังฆาธิการควรถ่ายทอดความรู้และแนวทางปฏิบัติต่อเทวดาที่ถูกต้องเหมาะสมผ่านการเทศนาบ้าง ผ่านประเพณีหรือการทำบุญในวาระต่าง ๆ บ้าง โดยเน้นข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นหลัก

๕.๓.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป ควรมีการศึกษาวิเคราะห์ว่าแนวคิดเรื่องเทวดามีอิทธิพลต่อการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมหรือวัฒนธรรมไทยอย่างไรบ้างในยุคปัจจุบัน และแนวคิดเรื่องคุณธรรมหรือหลักการที่ทำให้เป็นเทวดา (วิสุทธิเทพ) ในคัมภีร์พระไตรปิฎกควรมีการสนับสนุนให้คนร่วมสมัยปฏิบัติได้อย่างเป็นรูปธรรมอย่างไรบ้าง